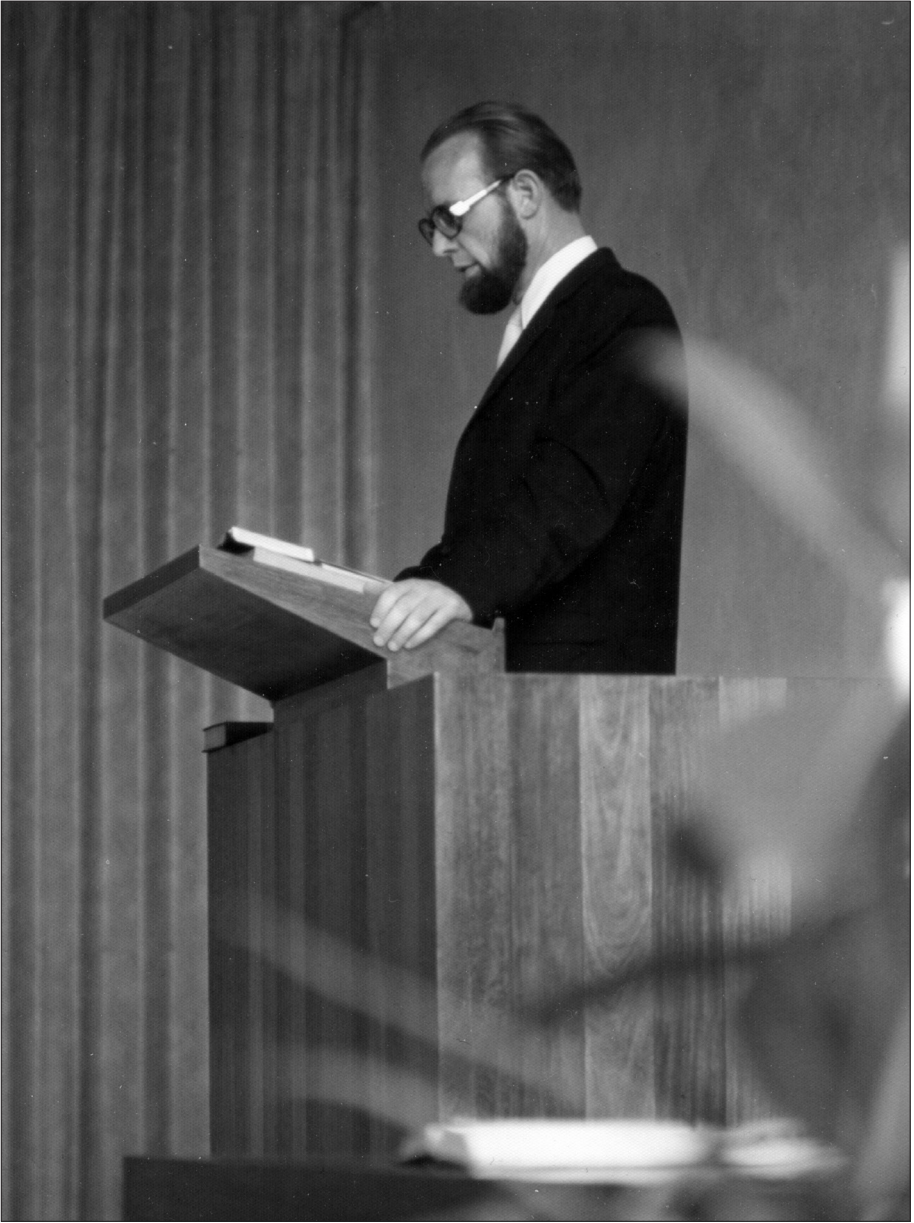

Wij lopen vooruit

Martin Nijkamp, Opstandingskerk VEG Dordrecht, begin jaren zeventig.

WIJ LOPEN VOORUIT

Theologische bijdragen van
Martin Nijkamp

Redactie Leo Mietus

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van de Stichting Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland.

Afbeelding omslag: Dietske van Winkelhoff-van Gulp, 'Samen naar het Licht'. Acryl en gemengde techniek. www.dietskevanwinkelhoff.nl

Afbeeldingen binnenwerk: De tekeningen van Horst Loreck zijn overgenomen uit *Jugend-Psalter*, een uitgave van de vrije evangelische Bundes-Verlag te Witten (Ruhr) Duitsland 1957, rubrieken 'Advent, Bibelarbeit, Herbst, Pfingsten, Glaube und Nachfolge'. De foto's in enkele artikelen zijn afkomstig uit *Ons Orgaan*.

ISBN/EAN 978 90 74894 57 9

© 2020 Stichting Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland.

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, De Zaak Haes, Amstelveen.

Alle rechten voorbehouden / All rights reserved.

INHOUD

Woord vooraf 8

Inleiding 11

Wij lopen vooruit 11

Eerste deel

Schillebeeckx, Barth en Berkhof 29

Theologen die er voor mij toe doen (2020) 29

Oorlogsherinneringen 40

Kind in oorlogstijd (2009) 40

Een jongensdroom – vijftig jaar later (1995) 44

Betrokken bij Vejo-Nederland 49

Vejo-Nederland (1967) 49

Grensoverschrijdingen (1965) 57

Terug uit Barcelona (1966) 60

Toogdagen (1986) 64

Dr. Martin Luther King (1968) 67

Tweede deel

Fundamentele Bijbelbeschouwingen 71

Rudolf Bultmann (1971) 71

Schriftgezag (1966) 76

De plaats van de vrouw in de gemeente (1968) 87

Enkele opmerkingen over de 'Eenheid des levens' (1970) 102

Gods solidariteit met de wereld (1975) 111

Tot aan het eind der wereld lijdt Christus... (1976) 116

Het waarheidsbegrip in het Oude Testament (1981) 120

De Bijbel kan me nog méér vertellen (1983) 129

Blijvende verbondenheid (1997) 134

Derde deel

De autonomie van de gemeente 141

Slagzin of opdracht? (1961) 141

Vrijheid – blijheid (1959-1960) 144

De autonomie van de plaatselijke gemeente (1967) 159

De Beginselen centraal 162

Vol verwachting klopt ons hart... (2011) 162

Het geeft te denken... (1981) 166

Denken en karakter. Ontwikkelingen in de Bond van VEG in deze eeuw (1993) 184

De Heidelbergse Catechismus (1998) 198

Ongehoorde taal (2002) 203

Vierde deel

Ambt, kerk en congregationalisme 207

Zo is het onder u niet (1995) 207

Van top tot teen, ambt in een congregationalistische kerk (1995) 217

Bijdragen voor de Internationale Bond 228

Zoekend naar Gods Rijk (1981) 228

De gemeente van Jezus Christus: Haar manifestatie (1993) 236

Vijfde deel

Homoseksuelen en vrouwen in de Bond 253

‘De schuwen werden niet verschrikt’ (1983) 253

Bij wie hoort zij? (1989) 257

Hoe gaan we met ‘ze’ om? (2010) 261

Verzet en overgave 265

‘Wir sind Protestleute gegen den Tod’ (1974) 265

Dankbaarheid en verzet (1985) 267

Als ik God zeg... (1997) 270

Verzet en overgave (2000) 273

Horen ze er niet bij? (1991) 276

Herinnering aan ds. Jan van de Werfhorst (1992) 279

Dienaar van het Woord 281

Eerste preek (1953) 281

She is black (1974) 286
THS-dienst (1983) 292
Laatste dienst (2015) 296

Bibliografie 305

Ons Orgaan 305

Publicaties 324

Beknopt Curriculum Vitae 329

Register op namen 331

Register op Bijbelplaatsen 337

WOORD VOORAF

Gods goedheid is te groot
 voor het geluk alleen
 zij gaat in alle nood
 door heel het leven heen.¹

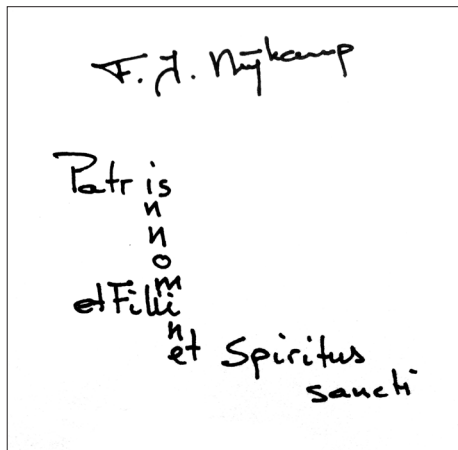
In 1991 verscheen het boek *De kerk op orde*, een studie over het congregationalisme als derde weg in de kerk van de toekomst. Het was een belangrijke studie binnen en buiten de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten. Met hart en ziel had Martin Nijkamp eraan gewerkt. Als docent en rector, maar ook als gemeentepredikant had hij zich ingezet voor de opbouw van de Bond en een doordenking van de vrije evangelische *Beginselen* en het eigen kerktype. In 1986 werd zijn leven echter ruw verstoord door het plotselinge overlijden van zijn zoon Hans, die nog maar 27 jaar oud was (1958-1986). Drie jaar later voltooide Nijkamp zijn doctoraalscriptie die hij later omwerkte tot *De kerk op orde*. Hij droeg zijn scriptie en zijn boek op aan Hans, ‘die leefde in de hoop op een kerk die mensen laat herademen.’

In een artikel dat Hans, die theologie studeerde in Utrecht, kort voor zijn dood in een klooster te Diepenveen schreef, is veel terug te vinden van wat hem en zijn vader verbond.² Hans was zich als student al scherp bewust van het gender-perspectief en beseftte dat spreken over God, kerk en wereld altijd ook mede bepaald wordt door je positie in de wereld. Het maakt nogal verschil of je als kansarme bent geboren of als kansrijke. Daarom hield Hans zich bezig met een ‘theologie vanuit een mannen-perspectief’, omdat je zo de blinde vlekken op het spoor kunt komen van je eigen theologie en vooringenomenheid. Volgens Hans behoort theologie ‘niet zozeer te zijn een onveranderlijk spreken over een onveranderlijke God, maar veeleer een be-moedigend en bevrijdend, concreet léven van de Goede Boodschap, samen met diegenen die je dagelijks leven, je context delen.’ Je moest in de theologie steeds ruimte maken voor vragen als ‘wat is er om ons heen gaande, wat gebeurt er met ons, wat betekent dit alles in het licht van het evangelie en

tot welke veranderingen worden we aangezet?’ Deed je dat niet dan werd je theologie richtingloos, kleurloos en zelfs waardeloos.

Wie dit boek ter hand neemt, zal ontdekken hoezeer Nijkamps theologische werk ademt in deze geest. De thema’s die zijn zoon aanduidt – hoe spreek je over God, hoe leg je de Schrift uit, hoe leef je als mens en als christelijke gemeenschap in verbinding met anderen en met deze wereld – zijn onderwerpen die Nijkamp in zijn geschriften steeds weer hebben bezig gehouden.

Hans was een unieke theologiestudent. Hij sloeg – wat zeer uitzonderlijk was in de kring van de Vrije Evangelische Gemeenten – wanneer hij ging bidden een kruis en zocht de spiritualiteit van de kloosters en de getijden. Om die reden is deze pagina gesierd met een ex libris, die Hans in zijn boeken aanbracht. Het is een teken van verbondenheid met hem, met anderen die niet meer leven zoals Nijkamps dochter Annemarijke (1961-2012), met de levenden, waaronder zijn zoon Joop, en met allen die ons op de weg van geloof, hoop en liefde gegeven zijn. *In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti* (in de Naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest) is ook een uitdrukking van de oecumenische ruimte, waarin Nijkamp zich met zijn geschriften beweegt, zodat ook lezers die de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten niet of nog niet zo lang kennen, een indruk kunnen krijgen van de traditie, de inzichten en de ontwikkelingen die deze geloofsgemeenschap hebben gekleurd en gevormd. Nijkamp heeft daar met zijn theologische kwaliteiten en zijn jarenlange onderwijs veel aan bijgedragen.

Dit boek kan inspireren en wegen wijzen. Het kan helpen om kritisch te kijken naar de theologische codes die altijd weer opduiken en die zelfs van het etiket 'door God gewild' worden voorzien. Moge dit boek – om het nog één keer met Hans Nijkamp te zeggen – bijdragen aan een theologie, 'waarin ruimte is voor helden én heldinnen op sokken, voor leid(st)ers en geleiden, voor mensen die vaderen en moederen, minnaressen en beminden. Een theologie voor mensen met lijf en leden, lusten en lasten en de mogelijkheid om lief te hebben.'

Leo Mietus, mei 2020

Noten

- 1 *Liedboek* (2013), 650:2. Het lied is geschreven door Willem Barnard.
- 2 Hans Nijkamp, 'Mensen zijn vader en zoon, en dan gaat er iets niet door', *OO* 82 (mei 1987), nr. 5, 3. De tekst is door T.J. Prins bewerkt. Het oorspronkelijke artikel verscheen in: *AKTHUeel*, blad van de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht 10 (sept. 1986), nr. 63, 33-36.

INLEIDING

WIJ LOPEN VOORUIT

Wij lopen vooruit
 op wat nog niet is
 wij spelen in
 op uw toekomst
 zeggen en zingen
 alles is goed
 wat Gij hebt gemaakt...¹

We spreken elkaar op Nijkamps werkkamer in IJsselstein op 28 mei 2019. Hij wil graag meewerken aan een boek met teksten die hij in de loop van zijn lange, werkzame leven geschreven heeft, maar hij zal zich niet bemoeien met de opzet. Hij reikt teksten aan – ook manuscripten van lezingen, die nog niet eerder gepubliceerd zijn en enkele vieringen en preken – maar zal niet op de stoel van de samensteller gaan zitten. ‘Als je bepaalde teksten niet opneemt, zal ik je dat niet kwalijk nemen,’ zegt hij.

Die houding tekent Nijkamp als mens, pastor en docent. Hij overweldigt je niet met zijn visie en zijn theologische inzichten, maar hij schept ruimte voor ontdekkingen, het zoeken naar eigen wegen. Er mogen vragen zijn en verschillen van inzicht. Je komt niet bij de mensen binnen met een dichtgetimmerd verhaal, maar je luistert, hebt niet altijd direct je antwoorden klaar en zoekt gezamenlijk naar een weg in geloof, theologie, kerk en wereld.

Sonja van Kooten-Tönjes, die in de jaren '70 als student stage liep bij Nijkamp in de Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht en later de eerste vrouwelijke predikant in de Bond werd, schrijft hoe hij haar op weg hielp om de stap naar het predikantschap te zetten:

Toen ik aan het eind van mijn studie nog niet wist welke kant ik zou opgaan, is de gemeentelijke stage in Dordrecht bij ds. Martin Nijkamp doorslaggevend geweest. Ik had het idee dat ik veel te onzeker was om predikant te kunnen worden. Toen ik voor het eerst met Martin naar iemand toeging van wie de partner was overleden, zag ik daar geweldig tegenop: wat voor grote woorden zou je als predikant in zo'n situatie

moeten hebben? Ik ontdekte: als je blijft geen grote woorden, je zegt zo gauw teveel. Een bevrijdende ontdekking, dat je ook als predikant gewoon jezelf mag zijn en soms met lege handen staat. Dat gewoon menselijke in ons beroep. Maar ook dat gewoon menselijke van Jezus. Dat is het mooiste en het meest inspirerende dat ik leerde van Martin Nijkamp.²

Deze ruimte voor vragen en bevrijdende ontdekkingen was ook kenmerkend voor zijn manier van college geven. Zo maakten bijvoorbeeld Nijkamps colleges rond het boek *Geloven vandaag* van E. Flesseman-van Leer op verschillende studenten in hun eerste studiejaar veel indruk.

Ruimte

In dit boek is een selectie te vinden van Nijkamps artikelen en geschriften. Ze hebben allemaal van doen met de Bond van de Vrije Evangelische Gemeenten, waar hij als predikant vanaf 1956 en als docent en rector van 1963 tot 1995 werkzaam was. Vaak hebben ze een persoonlijke toon en soms is er ook die prachtige vorm van humor in te vinden, zoals in de rake grap, waarmee Nijkamp zijn studie *De kerk op orde* begint: ‘Bij het verlaten van het paradijs moet Adam tegen Eva hebben gezegd: je moet maar denken, we leven in een overgangstijd.’³ Als je zo denkt en je bewust bent van het ad interim-karakter van je eigen theologiseren en dat van anderen – we zijn op weg naar het wereldwijde Koninkrijk van God en dat geeft perspectief aan al ons spreken over God, Bijbel, kerkorde, gemeente-zijn en maakt ons bescheiden en al ons spreken in zekere zin relatief – dan ben je natuurlijk ook niet voor een fundamentalistische manier van omgang met de Bijbel. Alsof je met een beroep op een enkele Bijbeltekst over bijvoorbeeld vrouwen die moeten zwijgen in de gemeente of over homoseksualiteit weet wat God wel of niet wil. Dan wil je openstaan voor nieuwe theologische inzichten en koester je stemmen uit het verleden, die deze openheid hebben belichaamd. Voor Nijkamp werden de *Beginselen* van de vroege Bond van Vrije Evangelische Gemeenten uit 1885 zo’n getuigenis van openheid: geen vastgelegde Schriftvisie, maar händelen naar de Schrift en zo toekomst leren zien in hopeloze situaties. En beseffen dat je alle andere gelovigen van welke richting zij ook zijn, nodig hebt om tot de volmaaktheid van Christus te kunnen komen. Hij zal vaak zijn geluk niet op kunnen dat de Bond op die grondslag gevestigd werd, al zou hij ook altijd scherp de neiging tot inperken van de geloofsruimte in diezelfde Bond, die zich ook al vroeg manifesteerde, bestrijden.

Zo’n attitude, die hij overdroeg aan veel van zijn leerlingen die later binnen en buiten de Bond gingen werken, zat er bij hem al vroeg in. In zijn

herinneringen aan de oorlogstijd en het leven met de Joodse onderduikers die bij zijn ouders ondergedoken zaten, werden de fundamenten gelegd voor deze houding, wars als hij is van autoritair leiderschap en rechtlijnige vormen van prediking en theologie. Als Nijkamp gaat studeren aan de Theologische School in Utrecht – die dan nog volledig in handen is van de Bond – is het dan ook niet toevallig dat ir. Chr. G. van Buuren (1888-1965) een van zijn meest inspirerende docenten wordt. Van Buuren die uit de Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht afkomstig was, was tussen 1913-1925 lid van de gemeenteraad van Dordrecht en jarenlang directeur van Bouw- en Woningtoezicht in de stad. In de jaren '30 was hij kerkvoogd en organist in de Vrije Evangelische Gemeente en hij schroomde niet in de kring van de kerkenraad zijn twijfels uit te spreken over het opwekkingsklimaat in de gemeente, waar hij zelf niet altijd in deelde en dat hem soms zwaar viel. Deze veelzijdige man verzorgde na de oorlog aan de Theologische School de vakken Hebreeuws, filosofie en kerkgeschiedenis.⁴ Nijkamp vertelde dat hij en zijn medestudenten de colleges Hebreeuws van Van Buuren zo inspirerend vonden dat zij elk jaar om een vervolg vroegen. Ook herinnerde Nijkamp zich de tekeningen die Van Buuren maakte om het denken van grote filosofen te illustreren zoals de grot van Plato, waarin de beschouwer alleen de schaduwen van figuren op de wanden ziet. Zo zien wij, volgens Plato, de waarheid slechts ten dele en gaat achter wat wij zien en kennen een veel diepere, eeuwige waarheid schuil.⁵ Het was deze geest van studie, diepere reflectie en openheid, die Nijkamp als jonge student aansprak.

Tijdens zijn opleiding ontstond er een diepe band met ds. J. van de Werfhorst (1901-1992), die een eigenzinnige predikant en docent was. Van hem leerde Nijkamp 'dat dogmatiek niets met dorheid heeft te maken en alles met een loflied.'⁶ Van de Werfhorst gaf zijn leerlingen aan het einde van hun studie mee dat ze in de gemeenten een eigen opdracht en verantwoordelijkheid hadden en de mensen niet naar de mond moesten praten. In een interview zei Nijkamp daarover: 'Mijn rector destijds, ds. van de Werfhorst, zei aan het eind van onze studie: 'Als jullie het niet moeilijk krijgen, ben je geen knip voor de neus waard.' Daarmee wilde hij zeggen: Als je spreekt naar de 'mond van Jeruzalem', dan is het zonde van alles wat je gedaan hebt en zonde, dat je ooit in een gemeente terecht komt. Je moet spreken naar het 'hart van Jeruzalem', en dat doet mensen wel eens pijn.'⁷ Goede theologie en prediking moesten dus af en toe ook schuren met ingeroeste opvattingen in gemeenten. Dat was nodig om zelfgenoegzaamheid en een naar binnen gekeerde, van de wereld afgewende houding tegen te gaan.

Nijkamp behoorde tot de generatie predikanten in de Bond, die zich pijnlijk bewust werd van de tekorten van de predikantsopleiding in de jaren '50 en '60. Toen hij zich aanmeldde voor de Theologische School wist hij niet dat hij ook een universitaire route had kunnen volgen, zoals zijn vriend Tebbe Jan de Jonge, zoon van zijn latere collega in Leeuwarden, ds. G.H. de Jonge, had gedaan.⁸ Het gaf hem altijd een gevoel van 'achterstand' en hij greep dan ook met beide handen de mogelijkheid aan om in de jaren '70 en '80 verder te studeren aan de theologische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar hij colleges volgde bij de befaamde theoloog Edward Schillebeeckx O.P. (1914-2009).

Waar de tekorten lagen aan de Theologische School legde hij eens uit aan Marike de Blik, die hem in 2002 interviewde ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum van het Seminarium:

Veel vragen waar je later mee in aanraking kwam, waren in de opleiding niet aan de orde. De kwestie van de hermeneutiek bijvoorbeeld: de Schrift is ontstaan in een bepaalde tijd, geschreven door bepaalde mensen, gericht op bepaalde mensen en situaties. Wat betekent dat allemaal in de exegese en de verkondiging? Daarin moest je zelf je weg zoeken.

Hetzelfde gold voor het pastoraat en de christelijke ethiek. Bijvoorbeeld in het pastoraat aan homofiele gemeenteleden. Ik kwam ze pas tegen toen ik in Leeuwarden plaatsvervangend gevangenispredikant werd. Daarna kwam ik ze ook in de gemeente tegen. Als mensen ontdekken: hij weet wat het is, je kunt het tegen hem zeggen en hij schopt je niet de deur uit, dan kom je ze tegen.

Wat moest je doen als iemand overleden was? Laat staan als er een kind overleden was. Door schade en schande moest je je weg vinden, erop voorbereid was je niet.

We waren opgeleid met de idee: in de verkondiging en in het pastoraat vertegenwoordig je God en spreek je mensen namens Hem aan met gezag. Ik kreeg toch al gauw door dat je moet beginnen waar de mensen zijn. Op een antwoord op een vraag die niemand stelt, zit ook niemand te wachten. Daar waar de ander is en waar je zelf bent, begin je en probeer je samen een weg te zoeken. Dat is mijn insteek gebleven, met alle sores van dien.⁹

Schriftgezag en congregationalisme

In Nijkamps theologische bijdragen springen twee thema's eruit: zijn omgang met de Bijbel en zijn reflecties op het kerktype van de Bond, het congregationalisme.

In de Bond is jarenlang een vorm van prediking populair geweest, die fundamentalistisch van karakter was en berustte op een beperkte vorm van Bijbeluitleg. Bedoeld is de maranatha-prediking, die overigens niet door iedere predikant in de Bond even belangrijk werd gevonden – Nijkamp merkt zelf op dat de predikanten waar hij als student in Utrecht mee te maken had, J. van de Werfhorst en G. van Bruggen, het er weinig over hadden.¹⁰ Deze prediking was gebaseerd op een in de negentiende eeuw ontstaan eindtijdschema. Zonder enig besef van de context van Bijbelse uitspraken werden teksten uit de boeken Daniël, Openbaring, 1 en 2 Tessalonicenzen, 2 Petrus en de ‘rede over de laatste dingen’ uit de evangeliën in een sluitend eindtijdschema samengevoegd.

Deze maranatha-boodschap stond vooral centraal tijdens conferenties – een vroeger gangbaar fenomeen in de Vrije Evangelische Gemeenten van een serie diensten, die achter elkaar gehouden werden en stevast uitmondde in een oproep om je te bekeren en gereed te zijn voor de aanstaande wederkomst van Christus.¹¹ Dat werd in een niet onaanzienlijk deel van de Bond gezien als ‘echt’ vrij evangelisch, dat wil zeggen: fundamenteel voor de eigen identiteit. Er was ook veel aandacht voor in het catechisatieboek van de Bond *Wat wij geloven en belijden in de Vrije Evangelische Gemeenten*, dat tot ver in de jaren '70 werd gebruikt.¹² Het behoort tot Nijkamps grote verdiensten dat hij de vanzelfsprekendheid van deze claim op wat echt vrij evangelisch is, doorbrak. Met een beroep op Marinus Mooij – een van de grondleggers van de Bond, die een belangrijke rol speelde bij het schrijven van de *Beginselen* uit 1885 – toonde hij aan dat deze fundamentalistische manier van omgaan met de Schrift en de stelligheid, die daarmee gepaard ging, in feite een afbuiging was geweest van het oorspronkelijke vrije evangelische erfgoed van de stichters van de Bond.¹³

Nijkamp werd door zijn jarenlange betrokkenheid bij de opleiding een van de geestelijke vaders van de veranderingen, die juist op dit punt van het Schriftgezag en van een hernieuwde waardering van de *Beginselen* van de Bond vanaf de jaren '60 werden ingezet. Dat kwam scherp naar voren toen in 2011 de Vrije Evangelische Gemeente Oldebroek een ingrijpende restauratieve koerswijziging in de Bond teweeg wilde brengen, omdat zij de vernieuwde opvattingen rond de Bijbel als geloofsafval zag en als verwatering van wat in haar ogen echt vrij evangelisch was. Nijkamp nam het toen op voor zijn leerlingen en vond het verwerpelijk dat Oldebroek – net zoals veel andere fundamentalistisch georiënteerde Vrije Evangelische Gemeenten en kerkenraden – de vraag stelde of de generatie predikanten in de Bond die vanaf de jaren '60 was opgeleid nog wel rechtzinnig was. Nijkamp zei tijdens de Bondsvergadering:

De Vrije Evangelische Gemeente Oldebroek gaat er van uit dat in de '60- en '70-er jaren een kentering heeft plaatsgevonden in het theologisch denken in de Bond. Dit is juist! Deze kentering heeft plaatsgevonden in een tijd dat ik, eerst als docent en later als rector, verantwoordelijk was voor wat aan het Seminarium gebeurde, deze verantwoordelijkheid neem ik tot op vandaag.

Het Seminarium ontdekte dat onze *Beginselen* ondergesneeuwd waren geraakt door een dogmatisch stuk dat in het begin van de vorige eeuw was verschenen en waarin de openheid, de geestdrift en de spiritualiteit van de *Beginselen* om zeep werden gebracht. Ondanks dat de opstellers van de *Beginselen* zich hiertegen heftig hebben verzet, had dit stuk invloed gekregen en jarenlang de theologie in onze Bond beheerst. Hierdoor heeft onze Bondsgemeenschap bijvoorbeeld in de Tweede Wereldoorlog geen verweer gehad tegen het antichristelijke en goddeloze karakter van het nationaalsocialisme.

Er wordt een oordeel uitgesproken over degenen die toen zijn opgeleid in een andere sfeer door te proberen terug te gaan naar wat de *Beginselen* ons hebben te zeggen. Alle studenten zijn opgeleid door spreker zelf en andere docenten, en hij weigert te horen dat hun gevraagd wordt naar hun persoonlijk geloof in Jezus Christus. Een dergelijke vraag gaat over alle grenzen in een geloofsgemeenschap als de onze en behoort niet gesteld te worden.¹⁴

De conflicten die vanaf de jaren '60 in de Bond speelden, leidden naast diepgaande reflectie op de Bijbel – waarbij het rapport over de toelating van vrouwen tot de ambten in de Vrije Evangelische Gemeenten uit 1968 als kantelpunt wordt gezien van een nieuwe vorm van Bijbeluitleg¹⁵ – ook tot andere theologische interesses in de Bond. Dankzij Gerard Siebert kwam er bijvoorbeeld eind jaren '70 een onderzoek op gang naar het missionaire functioneren van de Bond¹⁶ en in diezelfde tijd ontstond er mede door toedoen van Bert Louwerse, die in 1976 algemeen secretaris was geworden, veel aandacht voor de oecumene.¹⁷ Ook kwam een diepgaande bezinning op het kerktype van de Bond meer centraal te staan. Dit leidde tot hernieuwd bronnenonderzoek zoals Jan Karelse verrichtte en uitwerkte in zijn licentiaatsverhandeling uit 1993 over het congregationalisme¹⁸ – en de systematische studies die Nijkamp op dit terrein verzorgde met het boek *De kerk op orde* als meest belangrijke resultaat.¹⁹ Want als de identiteit van de Bond niet meer kon worden afgeleid van een fundamentalistische eindtijdtheologie – waarmee vrije evangelischen zich jarenlang meenden te kunnen onderscheiden

van andere kerken en richtingen – hoe kon je dan tot een nieuwe, inspirende, gedeelde identiteit komen? In elk geval moest dan duidelijk worden, dat die gedeelde identiteit niet vastgelegd kon worden in een confessioneel of kerkordelijk document, maar van onderop moest worden ontdekt en – in het besef dat al ons spreken over kerk en geloof voorlopig, ad interim is – zou moeten leiden tot een koers van de Bond, die oecumenisch zou zijn en betrokken op de vragen die in de wereld leven. Daarop was jarenlang het streven van het Comité, de Stichting voor Zending en Diaconaat en het Seminarium gericht, waarbij Nijkamps hoop gericht was op een generatie van predikanten die door hun goede wetenschappelijke opleiding op gelijke voet konden staan met collega's uit andere kerken en de gemeenten konden voor- gaan op het spoor van een open, op elkaar en de wereld betrokken geloofsgemeenschap. Dan zou de Bond in het krachtenspel van de oecumene en de maatschappelijke ontwikkelingen, die tenderden naar een toenemende seculariteit en afbraak van de kerken, een eigen inbreng kunnen hebben. In 2002 zei hij daarover:

We zijn een klein stroompje in de stroom van de christelijke traditie. Hoe zouden we tot geloof gekomen kunnen zijn, weten wat kerk is, theologie kunnen bedrijven enz., wanneer we niet in de stroom van de traditie stonden? Dat neemt niet weg, dat onze bondsgemeenschap zich er niet voor hoeft te schamen ook een eigen bedding te hebben gegraven, waarin de eigen ontdekkingen van het evangelie een plaats gevonden hebben. Een sterk accent op de christologie (liever: op de verbondenheid met de persoon van Jezus Christus) en op de ecclesiologie horen daar mijns inziens bij. Soms denk ik: een sterkere concentratie op het komend rijk van God zou ons in deze wereld niet misstaan. Dat is geen pleidooi voor de oude maranatha-prediking. Ik pleit niet voor een pertinent anders willen zijn. Dat zijn we niet en dat behoren we niet te zijn. Maar het licht van het eigene hoeft niet onder de korenmaat.²⁰

Nijkamps doctoraalscriptie *Een yeghelijk sal hen voor alle suspicien, ende aenlockinge om te heerschappen wachten* – een formulering uit de kerkorde van de Synode van Emden uit 1571, waarin het principe van de collegialiteit in de kerk en het weren van een hiërarchisch systeem voorop stond²¹ – was daarop gericht. Dit werd nog versterkt toen hij zijn scriptie in een meer populaire vorm omwerkte in het boek *De kerk op orde*. Nijkamps systematische door- denking van het congregationalisme kon de Bond sindsdien op een nog bre- dere manier ten goede komen.

Een van de problemen van het congregationalisme in de Bond, die Nijkamp al vroeg op het spoor kwam, is het autonomiebeginsel dat de Vrije Evangelische Gemeenten vanaf het begin hebben gehuldigd. Dat is de achilleshiel van het kerkmodel. Want met dit beginsel wordt de ruimte voor ‘correctie door anderen’ en het meer kerkelijke besef dat je niet elkaar hebt uitgekoken, maar aan elkaar door Christus bent gegeven, hoe verschillend ook in geloof, gemeentepraktijk en prediking, sterk ingeperkt. Het grote risico is dat de autonomie gebruikt wordt om het eigen gelijk, afscheiding of separatisme te rechtvaardigen. Zeker wanneer de eigen identiteit ook nog eens bepaald wordt door absolute uitspraken gebaseerd op een fundamentalistische Bijbelopvatting. Op die manier wordt vaak onder het mom van ‘Bijbelgetrouwheid’ of ‘Wij geloven in de Bijbel van kaft tot kaft’ het exclusieve recht op de waarheid geclaimd. Nijkamp weerde zich daartegen in zijn werk en zag als enige remedie een goede toerusting van gemeenteleden – zoals Gerard Siebert dat had gedaan toen hij gemeenteleden in werkgroepen liet ontdekken wat wezenlijk hoorde bij het missionaire karakter van de Bond en de gemeenten.²² In een gesprek over zijn doctoraalscriptie met zijn collega Ties J. Prins zegt hij daarover – nadat hij eerst heeft opgemerkt dat hij het begrip autonomie ‘een onbruikbaar begrip’ vindt, want ‘het heeft meer met de Franse revolutie te maken dan met de gemeente van de Heer’:

Het soort gemeente, waar wij voor kiezen, legt zware nadruk op de mondigheid van de gemeente. Wie echter mondig gemeenteleden wil hebben moet veel aandacht besteden aan catechese, vormingswerk en Bijbelstudie. Op die manier ontdekken gemeenteleden waarom het eigenlijk gaat.²³

Op deze manier zocht Nijkamp naar een weg voor de Bond, die recht zou doen aan waar het vanaf de oorsprong om ging: gemeenteleden en lokale gemeenschappen ruimte bieden om samen met anderen getuigen te kunnen zijn van Gods goedheid, die heel de wereld omvat.

Opzet van dit boek

In dit boek wordt een brede selectie geboden van Nijkamps geschriften. Er is afgezien van opname van een gedeelte van zijn studie *De kerk op orde*, omdat daarmee geen recht gedaan kon worden aan de samenhang van dat werk. Nijkamps boek is om die reden begin 2020 opnieuw heruitgegeven door het Seminarium. Ook zijn de teksten, die niet direct gerelateerd zijn aan de traditie van de Bond, niet opgenomen in deze bundel. Dit geldt bijvoorbeeld

Nijkamps bijdrage 'Mag alles wat kan?' voor het boek *Manieren van vieren* dat in 1998 verscheen ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van het Nederlands Bijbel Instituut te Utrecht (NBI).²⁴ Nijkamp werkte daar toen als docent dogmatiek en schreef over de relatie tussen liturgiek en dogmatiek.

De hier opgenomen artikelen, meditaties, bijdragen voor het jeugdwerk, biografische teksten en colleges zijn verdeeld over vijf delen. Daarbinnen zijn de teksten onder een overkoepelend thema gerangschikt, zodat de lezer het boek meer gericht kan gebruiken.

Het eerste deel geeft inzicht in Nijkamps theologische ontwikkeling en de betekenis van de theologen Edward Schillebeeckx, Karl Barth en Hendrikus Berkhof voor zijn eigen theologiseren. Daarna volgen enkele belangwekkende artikelen over zijn jeugdervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het eerste deel eindigt met een aantal interessante artikelen die Nijkamp schreef toen hij betrokken was bij het jeugdwerk van de Bond (Vejo-Nederland) in de jaren '60.

Het tweede deel is geheel gewijd aan de thematiek van het Schriftgezag. Binnen het geheel van het boek ligt hier een zwaartepunt, omdat de lezer aan de hand van de verschillende teksten kan ontdekken hoe Nijkamp heeft bijgedragen aan een fundamentele bezinning op de Bijbel en de Bijbeluitleg. De eerste twee artikelen werpen licht op de theologie van de bekende Duitse Nieuwtestamenticus Rudolf Bultmann, die de Bijbel wilde ontmythologiseren om zodoende de prediking of de eigenlijke boodschap van de Bijbel beter op het spoor te kunnen komen en te kunnen vertolken voor de hedendaagse mens. De lezing over het Schriftgezag uit 1966 is door Nijkamp voor dit boek aangedragen en door hem getranscribeerd.

Daarna volgt Nijkamps bijdrage voor het rapport over de toelating van de vrouw tot de ambten in de gemeente uit 1968, die exemplarisch genoemd kan worden voor zijn zorgvuldige exegese en Bijbelomgang. Vervolgens geven diverse bijdragen uit *Ons Orgaan* en een openingscollege uit 1970 meer inzicht in Nijkamps vertolking van het eigene van de Bijbel in de huidige cultuur. Opvallend is daarbij ook zijn college over 'Het waarheidsbegrip in het Oude Testament' dat hij in 1981 verzorgde tijdens een uitwisseling met studenten en docenten van de opleiding van de West-Duitse Bond, die in Nederland te gast waren. Dit college is karakteristiek voor Nijkamps 'relationele' waarheidsopvatting die fundamenteel is voor zijn theologie. Uiteraard wordt in dit deel ook aandacht besteed aan het verzet dat Nijkamps Bijbelinterpretatie oproep.

In het derde deel komen Nijkamps teksten aan bod, die gaan over het autonomiebeginsel van de Vrije Evangelische Gemeenten, met daarbij een

belangrijke vroege tekst over dit onderwerp, ‘Vrijheid – blijheid’. Voor dit artikel maakte Nijkamp gebruik van een te Hilversum gehouden lezing van de Amerikaanse theoloog Clarence A. Nelson, die in de jaren ’50 rector was van het vrije evangelische Seminarium Northpark in Chicago. Vervolgens komen hier teksten aan de orde over het belang en de betekenis van de *Beginselen* van de Bond zoals in het artikel ‘Het geeft te denken’, dat Nijkamp schreef voor de bundel *Ten antwoord op een stem*, die ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van de Bond in 1981 verscheen. In dit deel is ook een bijdrage over de ‘Heidelbergse Catechismus’ opgenomen. Waar de Bond gefundeerd is op beginselen en niet op belijdenisgeschriften, is het interessant om te zien hoe Nijkamp zich tot de catechismus als klassiek belijdenisgeschrift uit de Nederlandse protestantse traditie verhoudt.

Het vierde deel brengt de lezer op het brede terrein van Nijkamps oecumenische reflectie ten aanzien van het ambt in een congregationalistische geloofsgemeenschap en op zijn fundamentele bijdragen voor de Internationale Bond van Vrije Evangelische Gemeenten. Het artikel ‘Van top tot teen’ bevat de tekst van het afscheidscollege, dat hij in 1995 hield toen hij als rector met emeritaat ging. De bijdrage ‘De gemeente van Jezus Christus: Haar manifestatie’ uit 1993 is een van Nijkamps belangrijkste bijdragen, waarin zijn Bijbelvisie en zijn denken over de vormgeving van een geloofsgemeenschap bij elkaar komen. De oorspronkelijke lezing die eraan ten grondslag ligt, werd in 1991 gehouden in Tsjechoslowakije, verscheen in het Engels in het tijdschrift *Covenant Quarterly* van de Amerikaanse zusterbond de *Evangelical Covenant Church*, en is voor dit boek door Nijkamp in het Nederlands vertaald.

Het vijfde deel bevat een belangrijke serie van kortere bijdragen, die duidelijk maken hoe Nijkamp zich nooit in een ‘ivoren toren’ terugtrok. Zo mengde hij zich in de felle discussie over de plaats van homoseksuelen in de Vrije Evangelische Gemeenten in de jaren ’80 en ten tijde van de breuk met de Vrije Evangelische Gemeente Oldebroek in 2011. Hier zijn ook de aangrijpende teksten te vinden, die hij schreef over zijn op 48-jarige leeftijd overleden vriend en collega Gerard Siebert (1942-1990), zijn geloofsworsteling en zijn protest tegen een vroegtijdige dood, zoals hij meermalen met een tekst van de Zwitserse predikant Kurt Marti (1921-2017) onder woorden bracht. Het deel wordt besloten met teksten van Nijkamps proefpreek uit 1953, een Vejo-Kampusdienst uit 1974, een THS-dienst uit 1983 (diensten die de Theologische Hogeschool hield in lokale gemeenten) en zijn laatste dienst in 2015. Daarna volgen nog een bibliografie, een curriculum vitae, een register op namen en een register op Bijbelplaatsen.

Ter wille van de lezer is elke tekst van een redactionele inleiding voorzien, waarin de aanleiding, de setting en de betekenis van het betreffende stuk worden toegelicht. Deze inleidingen kunnen de lezer helpen om meer zicht te krijgen op de vragen en spanningen die ook in de huidige Bond nog leven en geven inzicht in de sporen die Nijkamp – en met hem een hele generatie van studenten, predikanten en theologen uit de jaren '60-'90 – heeft uitgezet. Zijn inzichten steunen, zoals zijn teksten veelvuldig laten zien, op de oorspronkelijke *Beginselen* en spiritualiteit van de vroege Bond en zijn tevens een actualisering daarvan in de context van het naoorlogse Nederland.

De noten die Nijkamp bij enkele teksten aanbracht, zijn met zijn instemming hier en daar in deze uitgave aangevuld en bewerkt en samengevoegd met de redactionele noten. Deze noten geven de lezer inzicht in de bronnen die Nijkamp gebruikte, bieden informatie over personen en verhelderen de historische context van bepaalde uitspraken. In navolging van Nijkamps gebruik zijn bij de in de noten genoemde publicaties niet de namen van de uitgevers vermeld, maar alleen de plaats en het jaar van verschijnen.

De Bijbelcitaten in teksten van vóór 2004 zijn uit de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap van 1951. In teksten van na die tijd wordt de nieuwe vertaling van 2004 gebruikt. Om de teksten voor een breder publiek in de Bond toegankelijk te maken, zijn citaten in het Duits of Engels door Nijkamp en de samensteller in het Nederlands vertaald. Als er een Nederlandse vertaling van een tekst voorhanden was, is die gebruikt.

De artikelen in dit boek, die door Nijkamp gedurende een periode van zestig jaar zijn geschreven, vertonen hier en daar enige overlap wat betreft sommige kwesties of citaten. In veel gevallen wordt daar in de noten op gewezen en kan men de vergelijkbare passages, die soms meer informatie bevatten, erop naslaan.

De afbeelding op de omslag is gemaakt door Dietske van Winkelhoff-van Gulp uit Houten. Haar werk is vaak kleurrijk en religieus geïnspireerd. Christelijke motieven zoals beweging naar het licht en verbondenheid komen in haar schilderijen regelmatig voor. Zij was gaarne bereid om haar werk 'samen naar het Licht' voor deze uitgave beschikbaar te stellen.

Eerbetoen

Dit boek zou niet tot stand zijn gekomen als Nijkamp er zelf niet op zo'n ruimhartige manier aan had bijgedragen. Meer dan eens heeft hij vragen kunnen beantwoorden, die anders onbeantwoord zouden zijn gebleven. Ook heeft hij de eerste conceptversie van dit boek gelezen en waar nodig fouten gecorrigeerd.

Verder zijn enkele woorden van dank op zijn plaats. Het bestuur van het Seminarium heeft de uitgave van het boek van harte ondersteund. Jeannet van de Kamp, Marike de Blik en Ineke Cappon-Cysouw hielpen bij het verbeteren van de tekst. Theo Hetteema, Ed van den Berg-Strijker, Jan Karelse, Lise van der Molen, Jan Leijenhorst, Dineke Spee, Luut van Kooten, Sonja van Kooten-Tönjes, W. Tjepkema en Ernst Bertelink van de PThU-bibliotheek dachten naar aanleiding van enkele vragen mee. Hanneke Beem was bereid om in coronatijd toegang te verlenen tot het archief van het Bondsbureau. Hans Seijlhouwer tekende voor een verzorgde uitgave.

Hopelijk zal dit boek ten goede komen aan de Bond en zal het worden bestudeerd door cursisten die door het comité van de Bond worden aangemeld voor de oriëntatiecursus. Ook kan het nuttige diensten bewijzen bij studieopdrachten voor predikanten en werkers die overkomen uit andere kerkgenootschappen. Het is bovendien te wensen dat in lokale gemeenten gewerkt gaat worden met artikelen uit dit boek, ter inspiratie, bezinning en verdieping van wat eigen aan de vrije evangelische traditie is.

Tenslotte is dit boek een eerbetoon aan Martin Nijkamp en zijn vrouw Renny Nijkamp-Velt. Het weerspiegelt de waarde van een levenslange betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap en de betekenis van een theologie die ruimte maakt voor God en mensen in de hedendaagse wereld. Dat dit boek een bijdrage mag leveren aan het op weg gaan van gemeenten en gelovigen, begeleid en bezielend door de Geest van Jezus Christus, is meer dan een vrome wens. Dan toch zal er iets kunnen oplichten van de woorden van Huub Oosterhuis, die tot titel werden gekozen van dit boek: *Wij lopen vooruit*, wij laten – al is het soms maar even en fragmentarisch – iets zien van de nieuwe wereld van God in deze weerbarstige, door het kwade getekende werkelijkheid. De gemeente van Christus doet dat zonder al teveel pretenties, maar zij kan opeens voorhoede, weerglans van Gods goedheid zijn, als zij ruimte schept voor mensen die niet gezien worden en door diepgewortelde uitsluitingsmechanismen in kerk en samenleving niet meetellen. Zoals homoseksuelen of asielzoekers. Tijdens de non-stop viering in de Bethelkerk te Den Haag bleek hoe gemeenten en kerken samen kunnen uitgroeien tot een symbool van hoop en Christus-aanwezigheid in een seculier Nederland.²⁵ Dat is ook in de geest van Hans Nijkamp, die in 1983 schreef: ‘De gemeente van Christus dient een voorbeeld te zijn ter navolging voor de wereld, want zij is nu al beeld van wat komen gaat. Dat houdt in dat de gemeente probeert overal in de wereld tekenen van hoop op te richten, rechtvaardigheid en gerechtigheid te stichten, zoals die ook in de gemeente moet heersen. (...) Een

gemeente, een kerk, een bond die probeert licht voor de wereld te zijn, zal zich ook in die wereld moeten begeven.²⁶ Zo mogen we doen wat de dichter al tastende schrijft:

... langzaam en moeizaam
in hoop en vrees
werken wij uw belofte uit
bouwen wij
aan een stad van vrede
de nieuwe schepping
waar Gij ons licht zijt
alles in allen.

Geef ons de kracht daartoe
breng ons tot een
gelukkig einde
God.

Noten

1. Eerste gedeelte uit H. Oosterhuis, 'Wij lopen vooruit', *Bid om vrede* (Utrecht: Ambo, 1966), 142. Het vervolg van de tekst is aan het einde van de inleiding geplaatst. Nijkamp nam deze tekst op in zijn baccalaureaatscriptie *De Kerk*. Een beschrijving van de ecclesiologie van H. Küng in *Die Kirche* in confrontatie met een recensie van Y. Congar, Nijmegen 1979, 2.
2. Sonja van Kooten-Tönjes in: *MOOI*, Eenmalig Magazine van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland (sept. 2011), 9.
3. Zie M. Nijkamp, *De kerk op orde. Congregationalisme. De derde weg in de kerk van de toekomst*, Amsterdam 2020², 10. Deze uitspraak is afkomstig van William Ralph Inge, *Assessments and Anticipations*, Londen etc. 1929, 261.
4. Zie verder over Chr. G. van Buuren: Leo Mietus, *Geloven is drijven boven duizenden vademen diepte. De vrije evangelische predikant ds. Jac. Lissenberg en zijn verzet tegen het fascisme en nationaalsocialisme*, Amsterdam 2019, 38, 216 (noot 50).
5. De hier vermelde herinneringen aan Van Buuren zijn door Nijkamp in gesprekken met de samensteller genoemd.
6. M. Nijkamp, 'Herinnering aan ds. Jan van de Werfhorst', *OO* 87 (april 1992), nr. 4, 5. Zie in deze uitgave, 280.
7. Zie Jac. de Bruyn, 'Het Seminarium: Over het geloof behouden en dansen!', *OO* 87 (nov. 1992), nr. 10, 7. Interview met Nijkamp.
8. Zie over Tebbe Jan de Jonge (1930-1995): Martien Nijkamp, 'Tebbe Jan de Jonge is niet meer', *OO* 90 (febr. 1995), nr. 2, 16.
9. Marike de Blik, 'Beginnen waar de mensen zijn en waar je zelf bent', *OO* 97 (juni 2002), nr. 6, 7. Interview met Nijkamp.
10. Zie Martin Nijkamp, 'Vol verwachting klopt ons hart', *MOOI*, eenmalige special van

- OO (sept. 2011), 51. Zie in deze uitgave, 162.
11. Zie voor een kritische beoordeling van de maranathaprediking, Leo Mietus (red.), *Weggaan en toch blijven. Bert Louwerse in woord en geschrift*, Gorinchem 2018, 115-133 (de lezing 'Ik en de wereld', die Bert Louwerse voor de predikantenvergadering van de Bond in 2004 hield). John E. Phelan Jr., die jarenlang rector was van het vrije evangelische Seminarium van North Park University in Chicago, schreef in 2013 een boek over de eschatologie, dat thema's als de wederkomst van Christus, het duizendjarig rijk en Israël behandelt. Daarin wordt rekening gehouden met de ontdekkingen van de moderne Bijbelwetenschap. Het Seminarium verzorgde een vertaling van dit boek: John E. Phelan Jr., *De kern van onze hoop. Over de actualiteit van de christelijke eschatologie*. Vertaald en ingeleid door Leo Mietus, Amsterdam 2019. In een recensie schrijft R. Roukema, *Kerk en theologie* 70 (okt. 2019), nr. 4, 375: 'Met dit boek wil de auteur bij evangelische christenen pleiten voor een opener en meer wetenschappelijk verantwoorde lezing van de Bijbel en hen zo weghalen bij een simplistisch fundamentalisme.' Het boek van Phelan sluit daarmee aan bij het streven van Nijkamp en anderen.
  12. Titel van de herziene derde druk die in 1954 werd uitgegeven. De titels van de eerdere drukken luiden: *Handleiding bij het gebruik van ons Leerboekje* (z.j.), *Handleiding bij het gebruik van de leidraad bij het onderwijs in de leer des heils* (1935²). Het catechisatieboek werd door de Bond uitgegeven. Zie voor het gedeelte over de toekomstverwachting, *Wat wij geloven en belijden*, 159-170.
  13. Zie hierover de teksten, die in deze uitgave zijn gebundeld onder de titel 'De Beginnen centraal', 162-197.
  14. Iets aangepaste versie van de door de notulist van de vergadering genotuleerde woorden van M. Nijkamp, in: *Hoe Bond(t) kun je zijn?* (4), Verslag bezinning BV 5 november 2011, 26.
  15. Zie Bert Louwerse, 'Dat is mooi', in: *MOO!*, 3.
  16. Dit resulteerde o.a. in het rapport *Demissionair of... missionair?* (1979) en de doctoraalscriptie van Gerard Siebert, *Zendingsgemeenten? Een onderzoek naar de missionaire identiteit van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten* (1983).
  17. Zie *Weggaan en toch blijven*, 25-73.
  18. Jan Hendrik Karelse, *Congregationalisme. Onderzoek naar zijn wording in West-Europa en zijn doorwerking in de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland, alsmede een aanzet tot een nieuwe bibliografie van het congregationalisme*, Brussel 1993 (Licentiaatsverhandeling no. 158).
  19. De eerste druk van *De kerk op orde* verscheen in 1991.
  20. Zie 'Geloofsopvattingen en geloofsbelevingen', in: Luut van Kooten en Ties Prins (red.), *Bond van Vrije Evangelische Gemeenten*, Serie Wegwijs 2002, 62. Uit een interview van de redacteuren met Martin Nijkamp en Leo Mietus.
  21. 'Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d'een over d'ander heerschappie voeren, maar een yghelijck sal hen voor alle suspicien, ende aenlockinge om te heerschappen wachten' (Acta Synode van Emden, 1571, art 1). Door Nijkamp ontleend aan J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Documenta Reformatoria*. Teksten uit de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming, dl. I, Kampen 1960, 192v.
  22. Siebert werkte voor zijn onderzoek samen met zes gemeenten (Amsterdam-West,

Goes, Hilversum – die zich later terugtrok –, Leeuwarden, Veendam, Zwijndrecht). Verder waren drie beleidsinstanties betrokken (het comité, de Samosir Zending en de Theologische Hogeschool). De gemeenten waren elk door tien leden vertegenwoordigd, behalve de Vrije Evangelische Gemeente Zwijndrecht, die met zeven leden meedeed. Een gevolg van Sieberts onderzoek was dat nadien in veel lokale Vrije Evangelische Gemeenten werkgroepen voor zending en evangelisatie werden opgericht.

23. Ties J. Prins, 'Helemaal verslingerd aan het soort gemeenten dat wij hebben. Een vraaggesprek met drs. Nijkamp', *OO* 85 (febr. 1990), nr. 2, 17.
24. Martin Nijkamp, 'Mag alles wat kan?', in: André Mulder, Eduard Groen en Corry de Boer (red.), *Manieren van vieren*, Zoetermeer 1998, 80-97.
25. Zie Theo Hetteema, 'Kerkasiel: profetische liturgie en de kerk van de toekomst', in: Willem van der Meiden en Derk Stegeman (red.), *Dat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel*, Middelburg 2020, 37-46.
26. F.J. Nijkamp in: 'Ingezonden brieven. Met als thema 'homoflie'', *OO* 78 (juli/aug. 1983), nr. 7/8, 4. Een door C.H. Louwerse geredigeerde bloemlezing van ingezonden brieven.

